

Кайытов С. Т.

«МАНАС» – КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯТЫНЫН ГИПЕРТЕКСТИ
(Экинчи макала: маселенин талкууланышы)

Кайытов С. Т.

«МАНАС» - ГИПЕРТЕКСТ КЫРГЫЗСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ
(Вторая статья: обсуждение проблемы)

S. Kaiyrov

«MANAS» - HYPERTEXT OF KYRGYZ ETHNOCULTURE
(Second article: discussion of the problem)

УДК: 81-11: 398 (575.2) (04)

«Манас» жомогунун көлөмүнүн эбегейсиз чоңдугу, көп варианттуулугу, анын текстин эл оозунан жазып алуу учурунда кетирилген илимий-практикалык мүчүлүштүктөр, манастаануунун эдициондук текстология маселелеринин алиге чейин чечилбей келе жаткандыгы катардагы окурмандардын гана эмес, академиялык илим өкүлдөрүнүн да жумушун татаалдаштырууда. Азыркы учурда дүйнө жүзүндөгү адамдардын элдик эпикалык мурастарга болгон кызыгуусу ылдамдык менен артып бара жатат. «Манас» жомогун окуу, түшүнүү, пайдалануу, анан да, илимий жактан талдоого алуу иштеринин заманбап инновациялык технологиянын жетишкендиктерин колдонбой туруп жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес экендиги баарыга түшүнүктүү. Катардагы кыргыз же чет элдик окурмандан тартып, фольклористика, тилтаануу, этнология, этнокультурология, этнофилософия илим тармактарынын дасыккан адистерин да, «Манас» жомогунун текстин өздөштүрүүдө компьютердик технологиянын маалыматтарды тез иргеп берүү мүмкүнчүлүгүнөн пайдалануу жолу менен гана өз максаттарына жете алышат. Ошондуктан, жомоктун текстин гипертексте айландыруу жана аны электрондук мейкиндикте жарыялоо улуттук гана эмес, жалпы адамзаттык маанидеги жумуш болуп калды. Бул – улуттук гана эмес, универсалдуу зарылдык. «Манас» жомогунун тексти өзүнүн маңызы боюнча кыргыз этномаданиятынын гипертексти болуп саналат. Эми анын html'ин даярдап жарыялоо, ошону менен «Манасты» дүйнө элдерине ачуу милдети турат. Бул макалада «Манас» жомогунун текстине жаңыча мамиле жасоо, анын кыргыз этномаданиятынын гипертексти экендиги тууралуу мурда айтылган ойлорду тереңдетүү, илимий чөйрөнү жаңы түшүнүк жана идеялар менен тааныштыруу максаты көздөлөт.

Негизги сөздөр: «Манас», текст, гипертекст, html, салттуу маданият, этномаданият, синкретизм.

Огромный объем, многовариантность эпоса «Манас», научно-практические погрешности, допущенные при письменном фиксировании его устного текста, а также нерешенность вопросов эдиционной текстологии манасоведения, осложняют работу не только рядовых читателей, но и представителей академической науки. В настоящее время интерес людей к народно-эпическому наследию стремительно возрастает во всем мире. Стало ясно, что прочитать, понять, использовать, тем более научно проанализировать текст «Манаса», невозможно без использования достижений современной инновационной технологии. Как кыргызские или иностранные читатели, так и квалифицированные специалисты в области фольклористики, языкознания, этнологии, этнокультурологии и этнофилософии, также могут достичь своих целей в освоении текста «Манаса», только используя возможности компьютерных технологий в деле быстрой обработки

информаций. Поэтому преобразование текста эпоса в гипертекст и его публикация в электронном пространстве стали важной задачей не только национальной, но и мировой значимости. Это не только национальная, но и общечеловеческая необходимость. Текст «Манаса» в своей сущности является гипертекстом кыргызской этнокультуры. Теперь предстоит задача подготовить его html и опубликовать, тем самым открыть «Манаса» для людей всего мира. Данная статья призвана по-новому подойти к тексту эпоса «Манас», углубить ранее высказанную мысль о том, что текст является гипертекстом кыргызской этнокультуры, и представить научному сообществу новые понятия и идеи.

Ключевые слова: «Манас», текст, гипертекст, html, традиционная культура, этнокультура, синкретизм.

The huge volume, the multivariance of the epic «Manas», the scientific and practical errors made in the written recording of its oral text, as well as the unresolved issues of the traditional textual Manas studies, complicate the work of not only ordinary readers, but also representatives of academic science. Currently, people's interest in the folk epic heritage is rapidly increasing all over the world. It became clear that it is impossible to read, understand, use, and even more scientifically analyze the text of «Manas» without using the achievements of modern innovative technology. Both Kyrgyz or foreign readers, as well as qualified specialists in the field of folklore studies, linguistics, ethnology, ethnoculturology and ethnophilosophy, can also achieve their goals in mastering the text of «Manas», only using the capabilities of computer technology in the rapid processing of information. Therefore, the transformation of the epic text into hypertext and its publication in the electronic space have become an important task not only of national, but also of global significance. This is not only a national, but also a universal necessity. The text of «Manas» in its essence is a hypertext of the Kyrgyz ethnoculture. Now the task is to prepare its html and publish it, thereby opening Manas to people all over the world. This article is intended to approach the text of the epic «Manas» in a new way, to deepen the previously expressed idea that the text is a hypertext of the Kyrgyz ethnoculture, and to present new concepts and ideas to the scientific community.

Key words: «Manas», text, hypertext, HTML, traditional culture, ethnic culture, syncretism.

Киришүү: ар тараптан жаңылануунун зарылдыгы. Илимий жана технологиялык ойдун өнүгүшүнүн жалпы адамзаттык контекстинде алганда, ХХ кылымдын экинчи жарымынан тартып, элдик оозеки чыгармачылык тексттерин жыйноо, сактоо, изилдөө жана аны коомдук турмушта пайдалана билүүнүн жаңы, көп түрдүү практикалык мүмкүнчүлүктөрүн ичине камтыган өзгөчө доору капкасын кең ачты. Көп

жагынын жаңылыш теориялык постулаттын чөргөгүндө телчиген, кууш методологиялык калыптын талаптарынан кутула албай келе жаткан, ошонун натыйжасында консервативдүүлүк мүнөзгө ээ болуп, өткөн кылымдын акыркы он жылдыктарында теориялык-методологиялык туюкка келип биротоло капталып туруп калган фольклористика илиминин өкүлдөрү бул жаңы доордун кирип келгенин анчалык тоготуша элек. Абалдын мындай экенин капарына албай, мурдагы, доору өткөн усул жана ыкмалар менен күн өткөрүп, изилдөөлөр жаратып жаткан илимпоздор жана алардын тобу ушул күндө да аз эмес.

Мындай артта калуучулук, тилекке каршы, дүйнө элдеринин ичинен фольклордук чыгармаларга эбегейсиз бай түрк элдеринин фольклористикасына көбүрөөк мүнөздүү. Андай болбосо, бул саптарды жазуунун зарылдыгы болмок эмес. Бул жаңы доорду шарттуу түрдө, *үчүнчү*, эң татаал жана кыйла карамакаршылыктуу, ошону менен бирге, элдик оозеки чыгармачылык тууралуу ушул күнгө чейин айтылып келген илимий ой-бүтүмдөрдүн туура-натуурасын иргеп, аларды жыйынтыктап, корутундулап берүүчү жана фольклористикалык изилдөөлөрдү жаңы парадигманын негизинде улантууну шарттоочу илимий доор десе болот. Анын жаралышы, азыркы абалы, фольклордун илимий-теориялык жана прагматикалык маселелерин чечүү жагынан жараткан жаңы мүмкүнчүлүктөрү, тобокелдиктери жана кепилдиктери тууралуу сөз кылуудан мурда, кыскача, үстүрт да болсо, абалкы, буга чейинки *эки доордун* жалпы сыпаттамаларына орун берүүнүн жөнү бар.

Алгачкы доор, убакыт өлчөмү жагынан эң узак, элдик оозеки чыгармалардын келип чыгуу, өнүгүү тарыхын толук ичине алган, кийинки доорлордон өзүнүн табигыйлиги менен айырмаланган, чыныгы *фольклордук доор* болгон. Эчендеген кылымдарды камтыган бул доордо адамдар элдик оозеки чыгарманын ар кыл өрнөктөрүн табигый мейкиндикте, жасалмасыз кырдаалда, жандуу аткарылып жаткан учурунда угуп/көрүп, түшүнүп, үйрөнүп келишкен. Мезгил жагынан да, мейкиндик жагынан да эч кандай карамакаршылык, коошпостук маселелелери чыккан эмес. Коомдун маданий талаптарына, айрыкча рухий муктаждыктарына да төп келген: угуучуларга/көрүүчүлөргө жана оозеки чыгармаларды аткаруучуларга ыңгайлуу убакытта (эмгек процессинде, бош убакытта, өзгөчө күндөрдө, майрамдарда, жолоочулукта жана ылайыктуу орун-жайларда) жандуу фольклордук жүрүм түрүндө жүзөгө ашырылган.

Маалыматтарды сактоонун жана башкаларга жеткирүүнүн, жайылтуунун, ошондой эле аларды кабыл алуунун жана өздөштүрүүнүн жаңы каражаттары менен ыкмалары келип чыккан соң, адамдар арасындагы коммуникациянын, анын ичинде фольклордук

чыгармаларды угуучуларга/көрүүчүлөргө жеткирүүнүн, дегеле фольклордук салтты жандуу сактап калуунун такшалган, миндеген муундар басып өткөн табигый жолу өзүнүн жеңүүгө мүмкүн болбогон альтернативасы – *жазма маданият* менен бетме-бет келди. Адамдардын акыл корутундуларын, ой-кыялын, алардын айтылыш шекилдерин салыштырмалуу толук чагылдырууга жарамдуу жазуу системасы пайда болгон соң, синкреттик табиятка ээ болгон оозеки чыгармалардын тилдик каражаттардан турган бөлүгү гана кагазга, андан кийин магниттүү тасмага түшүрүлүп алынып, адегенде, кол жазма, андан соң китептер түрүндө *окула* (угула жана көрүлө эмес!) баштады. Бул *экинчи* этапта оозеки чыгармалар өзүнөн кийин пайда болгон жазма маданияттын туундусу болгон адабиятка окшоштурулду: адегенде *oral literature, populare literature, устная литература, народная литература, şifahi edebiyat, halk edebiyatı*, ауыз әдебиеті, эл адабияты, оозеки адабият ж.б. атоолор пайда болуп, элдик оозеки чыгарманын табиятын тааныган өлкөлөрдө бул терминдер колдонуудан чыкты. Мисалы, орус фольклористикасында элдик оозеки чыгармаларды *устная литература* же *народная литература* деп атоодон баш тартылгандан бери бир кылымдай убакыт өттү. Бирок, ошол эле орус фольклористикасында «фольклор как искусство слова» деген натуура постулат азыркыга чейин өз өмүрүн улантып келе жатат.

Ошентип, жазуу системасынын кеңири жайылышы менен, анын ойду фиксациялоо мүмкүнчүлүгүнө жараша, миндеген кылымдар бою өзүнө гана таандык мыйзам ченем менен жашап, өнүгүп, колдонулуп келген элдик оозеки чыгармалар жазмакерчиликтеги жалган сөздөн гана турган чыгармалардын кейпин кийип, синкреттик түзүм өзгөчөлүгүн жоготуп, акырында, оозеки маданият эмес, жазма маданияттын – адабияттын мыйзамы менен жашай баштады. Мына ушул узак убакытта элдик оозеки чыгармаларды туура эмес түшүндүрүү, же аны туура түшүнбөө доору өзүнүн күрдөөлдүү өкүмүн сүрдү. Ушундан улам, фольклористикалык изилдөөлөр айрым өлкөлөрдө мамлекеттин көзөмөлүндө, пландуу түрдө жүргүзүлүп келген болсо да, теориялык-методологиялык туюкка барып такалды да калды.

Андан кийинки, азырынча толук түшүнүлүп бүтө элек *үчүнчү* доордо оозеки чыгарманын үнү менен кошо визуалдык бөлүгүн да каттап алуучу каражаттар келип чыгып, элдик оозеки чыгарманы аткарып жаткан кишинин обону, сөздөрү менен бирге көрүнүшүн, мимикасын да сактап калуу мүмкүнчүлүктөрү жаралды. Адам акыл-оюнун өнүгүшү менен, ХХ кылымдын экинчи жарымында илим, билим жана практика үчүн электрондук талаанын эшиги кенен ачылды. Ошентип, элдик оозеки чыгармаларды изилдөөнүн, турмушта колдонуунун жаңы, мурда жасалган иштерди

сын көз менен кайра карап чыгуунун мүмкүнчүлүктөрү келип чыкты, изилдөөнүн жаңы парадигмаларын сунуш кылуу зарылдыгы туулду.

Мындан кийинки сөз ушул үчүнчү доордун – азыркы учурдагы жана узак келечектеги фольклордук жүрүмдү жана фольклор изилдөөнү технологиялаштыруу доорунун айрым бир маселелери жөнүндө болмокчу. Атап айтсак, фольклордук жүрүмгө, анын айрым жанрларына жана конкреттүү туундуларына туура, чыныгы илимий мамиле жасоо, алардын синкреттик, оозекилик табиятын туура түшүнүү; жыйноо, сактоо, жарыялоо жана илимий талдоо маселелеринде жаңы өнүгүрдүн ачылышын шарттаган *гипертекст* түшүнүгү жөнүндөгү ой-жорумдарга орун берилмекчи. Эскертүү иретинде айтыла турган нерсе, «Манастын» гипертексти жөнүндөгү маселе мындан мурда жарык көргөн бир макалабызда илимий маселе катары коюлган эле [3, 307–512-бб.]. Бул макаланы ошол сөздүн түздөн түз уландысы, толуктоосу деп кабыл алуу зарыл деп эсептейм.

I. Гипертекст: идеянын келип чыгышы, аталыштар, маанилер.

Адегенде, *гипертекст* (hypertext) термини тууралуу, мурунку макалада айткан ойлорумду толуктоо иретинде жана бул макалада ойдун ырааттуу өнүгүшүн көздөп, бир нече сөз айтууну туура көрөм. Анын илимий айлампанда колдонула баштаганынан бери жарым кылымдан ашуун убакыт өттү. Алгачкы мааниси толукталды, ал турсун өтмө, метафоралык мааниге да ээ болду.

Гипертекст да – текст; бирок ал көп жагынан демейки, жалпыга маалым текст түшүнүгү менен көп жагынан коошпогон, ал турсун, айрым бир жагынан ага түздөн-түз карама-каршы келген өзгөчө текст. Гипертекст өзүнүн уюштурулушу, куралышы жана берилиш ыкмасы, каражаттары, максаты жагынан, компьютердик техника чыкканга чейинки жалпыга маалым классикалык тексттерден айырмаланып турат. Бет алдынан караганда, негизинен, кадимки жазуу түрүндөгү тексттен айырмасы жок сыяктуу көрүнгөнү менен, аны окуу, түшүнүү, өздөштүрүү, пайдалануу жагына келгенде демейки текстке караганда кыйла татаал, терең жана көп жактуу. Андай болгону менен, ал жаңы маалыматтарга, булактарга тез, толук жетүү жагынан ушул кезге чейинки колдонулуп келген каражат жана ыкмалардан алда канча ыңгайлуу. Ал ошонусу менен, маалыматтар түз сызык боюнча (линейный) жайгашкан көнүмүш тексттерге караганда канча эселеп утуштуу абалда турат. Ушундан улам, гипертекст феноменин ар кандай текстти электрондук мейкиндикке жайгаштыруунун гана эмес, аны кабылдоонун, түшүнүүнүн, өздөштүрүүнүн, пайдалануунун да жаңы ыкмасы, куралы, ал турсун жаңы технологиясы десе да болот.

Азыр инженер-математик, филолог-лингвист

жана философтордун сүйлөгөн сөздөрүндө, илимий эмгектеринде *гипертекст* термининин колдонулушу активдешип, айрым жагынан модага да айланып бара жаткандыгын көрүүгө болот. Компьютердик техниканын өнүгүшү жана анын бардык илим тармактарында бирдей ийгилик менен колдонула башташы *гипертекст* идеясынын не бир акылдарды ылдам жана өмүр бою багындырып алышына себеп болуп жатат.

Гипертекст термининин ар түрдүү тармактарда, ар кыл мааниде байма-бай колдонула башташынан улам, жүрүп отуруп, балким алдыдагы бир нече жыл ичинде анын көнүмүш түшүнүктөрдүн катарынан басып жай алышынын шексиздиги түшүнүктүү болуп калды. Жазма, оозеки, чийилген, тартылган ж.б. маалыматтардын электрондук талаада *гипертекст* түрүндө берилиши азыр «табигий» көрүнүш катары кабылданып баратат. *Гипертекст* түшүнүгүнөн кабары болбогон адамдар деле күн сайын, саат сайын бир нечелеген *гипертекст* менен бетме-бет келип, алар аркылуу өздөрүнүн теориялык же практикалык мүдөөлөрүн ишке ашырып жатышат.

Электрондук мейкиндикке жайгаштырылган гипертексттин түзүлүшү, курамы, берилиши, түсү азыр эч кимди угум, көрүм, кабылдоо жагынан жатыркатпайт; компьютердик технология менен анча-мынча тааныштыгы болгон инсан анын кандайча колдонулушун, пайдалуу экендигин, мындан ары коммуникация, илим тармактары да ансыз алга карай кадам шилтей албай тургандыгын жакшы билишет. Ал гана эмес, жүрө-жүрө гипертексттик курамга ээ болбогон, маалыматтар түз сызык боюнча бир жансыл жайгаштырылган, түшүнүктөрдүн биринен экинчисине, андан үчүнчүсүнө, ошентип, чегине жеткенге чейин улана берчү «өтмө жолу» (кечити, көпүрөсү) болбогон демейки тексттер өзүнүн жөнөкөйлүгү, жалаңкатыгы менен колдонуучуларды анчалык алымсындырбай баштайт. Айрыкча, окуганда (укканда да) кыял-ый, поэтикалык, же логикалык ассоциациялар жаратпаган тексттер аларды жазган (же оозеки айткан) адамдардын ойломунун жупунулугун, примитивдүүлүгүн билдирген көрсөткүч сыяктуу көрүнүп калат.

Мындайда, «Манас» сыяктуу, жөнөкөйлүк менен татаалдыктын, көөнөлүк менен жаңылыктын, улуттук менен жалпы адамзаттыктын, эмоция менен акыл-ойдун, тарых менен фантазиянын жуурулушунан жаралган көп катмардуу тексттердин тереңдиктерине үнүлүү ар бир билимдүү адам үчүн өзүнүн интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуунун бирден-бир зарыл жана ишенимдүү жолуна айланат. Албетте, айрым демейки тексттерде деле табигий *гипертексттик түзүм* болот – ал жөнүндө төмөндө өзүнчө сөз кыламыз.

Өзгөчө, илим тармагында эмгектенген инсандар үчүн гипертексттин ролу чоң. Илимий изилдөөлөр мурда гипертексттин айрым элементтерин гана алып

жүргөн болсо (мисалы, цитаталар, библиографиялык шилтемелер ж.б.), азыркы кезде, айрыкча, электрондук басылмаларда анын толукталган, өнүктүрүлгөн, татаалдаштырылган, бирок колдонууга ыңгайлуу шекилдери жатыркоосуз урунула баштады. Мунун өзү илимий булактарга, керектүү маалыматтарга жетүүнү тездетүү, алар менен иштөөнү оңойлотуу менен гана чектелип калбай, илимий иштин түзүмүнө, курамына, стилине да өз таасирин тийгизип жатканын көрүүгө болот. Мисалы, социалдык-гуманитардык илим тармактарында илимий чыгарма негизинен вербалдык текст түрүндө ишке ашырылып келсе, азыркы электрондук илимий басылмаларда визуалдык, аудио-видео материалдар илимий иштин курамдык бөлүктөрүнө айланып бара жатат.

Ар кандай жаңыдан жаратылган түшүнүк, термин, концепт, категориялар учурдагы гана эмес, өзүнөн мурда бар болгон түшүнүктөрдү, маалыматтарды жана кубулуштарды да камтый тургандыгы маалым – анткени, алар өзүнөн мурда эле бар болуп, өз алдынча аталышка ээ болуу зарылдыгы келип чыккан объективдүү нерсенин актуалдашуусунан, жаңы мазмунга ээ болушунан улам келип чыгат. Мисалы, *этнос* терминин илимий айлампала 1923-жылы орустун эмигрант окумуштуусу этнолог Сергей Михайлович Широкогоров (1887–1939) киргизгенге чейин эле, *этностор* турмушта бар болгон. Ушул сыяктуу эле, *гипертекст* термини да кийинки кезде жаратылганы менен, табиятта, коомдук турмушта, адамдардын акыл-ойломунда өзүнөн мурда бар болгон маалыматтарды да камтыйт жана аларды дагы тереңирээк түшүндүрүүдө, али ачыла элек сырларын ачууда ыкма, каражат катары колдонулат.

Акыркы жылдардын илимий практикасында *гипертекст* термининин эки мааниде колдонула баштаганын байкоого болот. Мындай болушу табигый көрүнүш. *Биринчи* мааниси, албетте, компьютердик техниканын өнүгүшү жана анын эстутумуна, бетине маалыматтарды жайгаштыруу усулу, ыкмасы, каражаты жана техникасы (HTML) менен байланыштуу. *Экинчи* мааниси, *гипертекст* термини камтыган түшүнүктүн, кубулуштун, анын практикалык аналогунун, уюткусунун мурдатан ассоциативдик денгээлде болсо да жашап келгендиги менен түшүндүрүлөт – алсак, жандуу аткарылып жаткан эпикалык текстте көркөм ой, мазмун жана ар кыл маалыматтар түз сызыктуу түрдө берилбейт.

Албетте, *гипертекст* термининин бул эки маанисин салыштыра карасак, биринчисине караганда экинчиси метафоралык мааниге ээ. Мисалы, кайсы бир чыгарманы «кыргыз маданиятынын гипертексти» десек, жөнөкөйлөтүп айтканда, анын вербалдык текстинде колдонулган түшүнүктөрдүн көркөм жана логикалык ассоциациясынын байлыгын, көп түрдүүлү-

гүн, ошонусу менен кыргыз маданиятынын фактыларын мол камтыган чыгарма экендигин түшүнөбүз. Муну жаңы чыккан *гипертекст* термининин өзүнөн мурда бар болгон кубулуш жана көрүнүштөргө карата өтмө мааниде, метафоралаштырылып колдонулушу десек болот.

Ал эми, кайсы бир чыгарманын санариптик аянтта *гипертекст түрүндө жарыяланышы* дей турган болсок, анда ал компьютердин эстутумуна атайын иштелип чыккан, маркировкаланган көпүрө сөздөр аркылуу башка, кошумча маалыматтарга жетүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу менен жайгаштыруу, жарыялоо болуп саналат. Биздин бул изилдөөбүздө, бул терминдин эки маанисинин тең «Манаска» карата колдонулушу жөнүндө сөз болмокчу. Ошондуктан, *гипертекст* термининин келип чыгышы, тарыхы, азыркы колдонулушу, маанилери тууралуу маалыматтарды берүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Илимпоздор *гипертекст* идеясынын келип чыгышын америкалык инженер, окумуштуу *Ванневар Буштун* (Vannevar Bush, 11.03.1890-28.06.1974) ысмы менен байланыштырышат. Ал өзүнүн 1945-жылы июль айында «*The Atlantic Monthly*» («Атлантика Айнама-сы») аттуу журналда жарыяланган [pp. 101–109] «As we may think» («Биз кандай ой жүгүртсөк, так ошондой») аттуу макаласында гипертекст терминин колдонбосо да, анын идеясын алгачкы жолу айткан. Текстти, же анын кайсы бир бөлүгүн аны менен ассоциативдик байланышы бар башка түшүнүктөр менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берүүчү *Мемекс* техникалык системасынын теориясын негиздеген. Чын-чынына келгенде, бул идея адам акыл-эсинин иштөө механизми, маалыматты кабылдоо жана аны таркатуу жагынан мурда эч ким байкай элек ыкманы, усулду ачыкка чыгарган зор ачылыш болгон. Бул жаңы идея бүгүнкү күндө толугу менен ишке ашып жатат.

Ванневар Буштун бул эмгеги жарыяланган учурда азыркы маанидеги компьютердик техника али чыга элек болучу. Анын алгачкы версиялары чейрек кылым убакыт өткөндөн кийин, 1960-жылдарда дүйнөгө келди. *Тед Нельсондун* бул идеянын тууралыгын иш жүзүндө көрсөткөн – бир канча текстти бири-бири менен байланышта бере алган (биринен бирине өтүү жолун салган) *Ксанаду* системасын түзүп, *Тед Нельсон* аны биринчи жолу *гипертекст* деп атаган. Ошентип, *Ванневар Буштун* идеясы ишке ашырылып, *гипертекст* деген жаңы жана туруктуу аталышка ээ болуп, илимий чөйрөгө жайылтылган. Кийинчерээк *гипертекст* термининин мааниси кеңейип, ал гана эмес, өтмө, метафоралык мазмунга ээ болгон.

Окумуштуулардын көпчүлүгү *гипертексттин* келип чыгышын салтка айланган типографиялык басылмага каршы турган жаңы маалымат эпохасынын башталышы катары баалашат. Демейки тексттеги түз

сызык боюнча жайгашкан маалыматтардын, түшүнүктөрдүн алар менен байланышы бар башка маалымат жана түшүнүктөр менен ошол жерден, заматта байланышка чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эместиги адам ойломун таралтып, чектейт, текстти чындап түшүнүүгө тоскоол болот деп эсептеген. Адамдын ойлом дүйнөсү табиятында түз сызыктуу эмес; тексттин түз сызыктуулугунан баш тартуу ойлоону чектөөлөрдөн куткаруу, ал гана эмес ойлоонун жаңы формасын табуу катары эсептелген.

Гипертекстти биринен бирине өтүп турган кечити бар өз алдынча тексттер тутуму, *интерфейс* деп түшүнсө да болот. Гипертексттин жалпыга маалым жана эң сонун мисалы катары интернет таалаасындагы веб-баракчаларды көрсөтүү жетиштүү. Компьютердеги гипертекст атайын ишарет белгилерди (язык разметки) колдонуу аркылуу даярдалып, башка маалыматтарга да оңой жете ала турган *гипершилтемерлер* менен жабдылат. Ал шилтемерлердин жардамы аркасында *издөө* ишин каалагандай терендикте жана кенендикте улантууга мүмкүнчүлүк алынат.

Гипертекст технологиясы ар түрдүү маалыматтарды, атап айтсак, демейки вербалдык текст, сүрөт, чийме, жадыбал, схема, добуш, кыймылдуу элес ж.б. булактарды бири-бири менен оңой жана тез арада байланыштырууга жана аларды бири-бирин толуктап, ачып, түшүндүрүп турган бирдиктүү маалыматтар системасы түрүндө кабылдоого мүмкүнчүлүк берет.

Демейки текст – кайда болсо да, чектелүү, бүткөн, түз сызыктуу, көбүнчө автордук, субъективдүү, бир жактуу, бир жаңсыл текст; ал эми, *гипертекст* – санариптик талаада чеги жок, бүткөн болуп эсептелбеген, түз сызыктуу эмес, көп автор катышкан, объективдүү, көп жактуу, көп тармактуу, ачык система түрүндөгү текст.

II. «Манастын» тексти – табигый гипертекст.

Ушул жерден, эпикалык чыгарманын текстинин *гипертексттик* касиетке ээ экендиги жөнүндөгү оюбузду тастыктоо үчүн «Манас» жомогунун Сагынбай Орозбаковдон, анын жомок айтуунун табигый кырдаалында чыгармачылык эргүү менен айтып жаткан учурунда эмес, жыйноочунун жазып жетишүү ылдамдыгына ылайыкташып, бир саптан/сөздөн айтып берип отуруу шартында кагазга түшүрүлгөн, вербалдык каражаттар менен гана чектелген тексттин эң башындагы кара сөз түрүндө айтып жаздырылган (адегенде Каюм Мифтаков тарабынан жазылып, кийин Ыбырайым Абдырахманов тарабынан көчүрүлгөн) текст бөлүкчөсүнүн мисалында анын стилдик каражаттарын, түзүлүшүн, айрым когнитивдик жактарын, камтыган маалыматтарын талкуулоону туура көрдүк. Ал текстти түп нускадан – кол жазмадан [7, 1–3-бб.] транслитерациялай турган болсок, төмөндөгүдөй көлөмү кичине, бирок маалыматтарга абдан бай, азыркы кыргыз алфавитине которулган текст келип чыгат:

«Андак Ансар, Аглан, Акбар, мурункулардан калган сөз, ан, азрети Мукаммед Мустапа саллалахуга лаху йахди васаламдан кийин төрт жүз йетмиш биш жылдан кийин түрүк элинен, Түркүстан жеринен Каракан, Огузкандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур деген экен. Уйгурдан Кашкаар, Жаркенд, Котон, Көөнө-Турпан, Үч-Турпан, Аксуу, Күчөр деген жайлардагы элдерди уйгур атар экен. Байгурдун тукуму Анжиян, Нарын, Ысык-Көл, Чүй, Лепси, Кара-Курум, Эртиш, Сары-Арка, Булгар, Жөнгөргөчө, аяк жагы Орол тоолоруна чейин таралган экен. Жана Байгур балдары Бабыркандан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, андан Ногой, Шыгай, Чыйыр үч уул болгон. Бул үч уулдун дөөлөтү көлдөй толгон. Ногойдон төрт уул болгон: Орозду, Үсөн, Бай, Жакып. Кытай өкүматы буларды бөлүп кеткен. Ошол Жакыптын Чыйыр деген агасы өлгөн. Андан кийин Жакып Чыйырдын Шакан аттуу катынын алган. Жана да Мангулие калкындан Бөйөндүн уулу Чайан дегендин Бакдөөлөт аттуу кызын алып, ошо эки катындан бир баласы да болбогон. Өзү элүү жашка келген, эсепсиз бай болуп, салтанаты адамдан артык болгон. Шакан аты калып калып, баштапкы эринин аты менен Чыйыр деп аталып кеткен. Чыйыр деп гана айтылбастан, бара-бара Чыйырды аталып кеткен. Алиги Жакып бай баласы жоктугуну арман кылып ыйлап, шул төмөндөгү сөздөрдү айткан».

Адегенде айрым бир текстологиялык маселелердин башын ачып албасак болбойт. «Манас» жомогунун Сагынбай Орозбаков айткан вариантынын ар кайсы жылдарда, ар кандай илимий деңгээлде ишке ашырылган басылыштары бар. Бирок алардын дээрлик бардыгы текстологиялык тактык жагынан алганда, коюлган талапка толук жооп бербегендигинен улам, олуттуу илимий изилдөөлөрдө булак катары пайдаланууга сунуштоо мүмкүн эмес. Алсак, салыштырмалуу тагыраак делип эсептелген 1910-жылкы басылышта да [6, 15-б.] биз мисалга алганы жаткан тексттин транслитерациясында эч нерсе менен түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон мүчүлүштүктөр орун алган. Мисалы, айрым сөздөр азыркы кыргыз тилинин нормасына салынып берилген; кол жазмадагы айрым сүйлөмдөр бириктирилген, же бир сүйлөм экиге ажыратылып жазылган; кээ бир сөздөр түшүп калган, же башка маанилеш сөз менен алмаштырылган. Ал эми, айрым сөздөр болсо, ачыктан-ачык эле натуура окулган. Мисалы, «Жөнгөргө чейин» деген маанидеги «Жөнгөргөчө» сөзү «Жөөнгөр-Кече» делип, жаңы топоним таризинде транслитерацияланган. Ал эми, түп нускадагы: «Шакан аты калып калып, баштапкы эринин аты менен Чыйыр деп аталып кеткен. Чыйыр деп гана айтылбастан, бара-бара Чыйырды аталып кеткен» деген сүйлөмдөр аталган басылымда: «Шакан аты калып, мурунку эринин аты менен Чыйыр деп аталып, Чыйыр деп гана айтылбастан,

бара-бара Чыйырды аталып кеткен» болуп өзгөртүлгөн. Кол жазмадагы эки гана сүйлөмдү берүүдө: (1) сөз кыскартуу, (2) сөз алмаштыруу, (3) сүйлөмдөрдү бириктирүү, (4) тыныш белгини алмаштыруу сыяктуу текстологиялык жоопкерчиликсиздиктин орун алышы эле анын так, туура басылыш экендигинен шек санатпай койбойт. Ошондуктан, бул жерде, өзүбүз архивдик материалга [6] таянуу менен ишке ашырган транслитерациянын негизинде сөз улоону туура деп чечтик.

Бул тексттеги камтылган маалыматтарды толук көрө билүү, анын *гипертекст* экендигин көз алдыга келтирүү максатында, бул текстти түзүп турган ар бир сүйлөмдү чарчы кашаанын ичине алынган иреттик сан (*мис.*: [10]) аркылуу белгилеп, ошондой эле, текстте өз алдынча мааниге ээ болуп, анын түзүлүшүндө, маалыматтар менен жабдылышында концепттик мааниге ээ болгон лексикалык бирдиктерди даража түрүнө келтирилген сандар аркылуу (*мис.*: ^{1, 2, 3...}) бөлүп көрсөтүп, керектүү тыныш белгилерин коюп, ар тараптуу текстологиялык талдоого даяр абалга алып келүү аракетинин натыйжасында төмөндөгүдөй аналитикалык текст пайда болду:

[1]. Андак¹ Ансар², Аглан³, Акбар⁴, мурункулардан калган сөз⁵, ан,⁶ азрети Мукаммед Мустапа саллалахуга лаху йахди васаламдан кийин⁷ – төрт жүз йетмиш биш жылдан кийин⁸ түрк элинен⁹, Түркүстан жеринен¹⁰ Каракан¹¹, Огузкандан¹² кийин¹³ Аланча кан уругунан¹⁴ Байгур¹⁵, Уйгур¹⁶ деген экен¹⁷. [2]. Уйгурдан¹⁸ Кашкар¹⁹, Жаркенд²⁰, Котон²¹, Көөнө-Турпан²², Үч-Турпан²³, Аксуу²⁴, Күчөр²⁵ деген жайлардагы элдерди уйгур²⁶ атар экен²⁷. [3]. Байгурдун тукуму²⁸ Анжиян²⁹, Нарын³⁰, Ысык-Көл³¹, Чүй³², Лепси³³, Кара-Курум³⁴, Эртиш³⁵, Сары-Арка³⁶, Булгар³⁷, Жөнгөргөчө³⁸, аяк жагы Орол тоолоруна³⁹ чейин таралган экен⁴⁰. [4]. Жана Байгур балдары⁴¹ Бабыркандан⁴² Түбөй⁴³, Түбөйдөн Көгөй⁴⁴, андан Ногой⁴⁵, Шыгай⁴⁶, Чыйыр⁴⁷ үч уул⁴⁸ болгон⁴⁹. [5]. Бул үч уулдун⁵⁰ дөөлөтү⁵¹ көлдөй толгон⁵². [6]. Ногойдон⁵³ төрт уул⁵⁴ болгон⁵⁵: Орозду⁵⁶, Үсөн⁵⁷, Бай⁵⁸, Жакып⁵⁹. [7]. Кытай окуматы⁶⁰ буларды бөлүп кеткен⁶¹. [8]. Ошол Жакыптын⁶² Чыйыр⁶³ деген агасы өлгөн⁶⁴. [9]. Андан кийин⁶⁵ Жакып⁶⁶ Чыйырдын⁶⁷ Шакан⁶⁸ аттуу катынын алган⁶⁹. [10]. Жана да Мангулие⁷⁰ калкындан⁷¹ Бөйөндүн⁷² уулу Чайан⁷³ дегендин Бакдөөлөт⁷⁴ аттуу кызын алып⁷⁵, ошо эки катындан⁷⁶ бир баласы да болбогон⁷⁷. [11]. Өзү элүү жашка келген⁷⁸, эсепсиз бай болуп⁷⁹, салтанаты адамдан артык⁸⁰ болгон⁸¹. [12]. Шакан⁸² аты калып калып⁸³, баштапкы эринин⁸⁴ аты менен Чыйыр⁸⁵ деп аталып кеткен⁸⁶. [13]. Чыйыр⁸⁷ деп гана айтылбастан⁸⁸, бара-бара Чыйырды⁸⁹ аталып кеткен⁹⁰. [14]. Алиги Жакып бай⁹¹ баласы жоктугуну⁹² арман кылып⁹³ ыйлап⁹⁴, шул төмөндөгү сөздөрдү айткан⁹⁵.

Сөздөрдү лемматизациялоо ыкмасы колдонулбай берилген бул тексттен статистикалык, лексика-семантикалык маалыматтарды жана алардын функцияларын ачык-айкын көрө алабыз. Ошентип, арап

ариптери менен, үтүр жана чекиттен башка тыныш белги урунубай, *саргыч ак* түстүү кагазга *кара* сыя менен жазылган кара сөз түрүндөгү бул тексттин түрдүү курамдагы 14 (он төрт) сүйлөмдөн тургандыгын көрүүдөбүз. Тексттеги сүйлөм чектери жыйноочу тарабынан аныкталып, тыныш белгилери да жыйноочунун колу менен коюлган. Текст, кайталап колдонулган учурлары менен бирге алганда, заттык, этиштик маанидеги жана кызматчы сөздөр болуп, баары 178 (жүз жетимиш сегиз) лексикалык бирдиктин оозеки эпикалык стилге мүнөздүү грамматикалык уюшумунан турат. Анын ичинен 24 (жыйырма төрт) сөз жана сөз формасы экиден бешке чейин кайталанып колдонулат да, текстте баары болуп, 61 (алтымыш бир) лексеманын ордун ээлейт. Демек, 37 (отуз жети) лексема физикалык жактан кайталанып айтылган сөз жана сөз формалары болуп эсептелет.

Эпикалык тексттин мисалга алынган өзгөчө бөлүгүндө өз алдынча (концепттик) мааниге ээ болгон лексемалар, сөз айкаштары, кайталоолору менен кошо алганда, 95 (токсон беш) лексика-семантикалык, синтаксистик бирдиктен турат. Алардын тексттеги жайгашуу иретине карата белгиленген катар номерлери *даража* шекилиндеги сандар менен көрсөтүлгөндүгү жогоруда айтылды.

Ошентип, бул кара сөз түрүндөгү кыскача текст, кайталанып колдонулган 37 (отуз жети) учурду эске албаганда, кыргыз тилиндеги 141 (жүз кырк бир) жөнөкөй жана татаал курамдагы, төл жана чет тилдерден кабыл алынган сөз жана сөз формаларынын синтаксистик тутумдашуусунан келип чыккан. Эң алгачкы статистикалык маалымат мына ушундай.

Тексттин физикалык көлөмүн, кандай бирдиктерден турарын аныктап алган соң, анын функционалдык тереңдиктеринен орун алган тилдик, фольклордук, эпикалык, эстетикалык ж.б. көрүнүш-кубулуштардын мазмунун, маңызын ишенимдүү негизде сыпаттоо жана талдоо мүмкүнчүлүгү колго тийген болот. Алсак, ушул кыскача эпикалык текст, мазмундук пландан алып караганда, төмөнкү эпикалык *формула*, *мотив* жана *сегменттерди* камтыйт. Алар төмөндөгүдөй:

– *жомоктун баиталыш формуласы*: [1]. Андак¹ Ансар², Аглан³, Акбар⁴, мурункулардан калган сөз⁵...

– *эпикалык мезгилдин туюнтулушу*: [1]. ...ан,⁶ азрети Мукаммед Мустапа саллалахуга лаху йахди васаламдан кийин⁷ – төрт жүз йетмиш биш жылдан кийин⁸...

– *эпикалык мейкиндиктин туюнтулушу*: [1]. ...Түркүстан жери...¹⁰, Кашкар¹⁹, Жаркенд²⁰, Котон²¹, Көөнө-Турпан²², Үч-Турпан²³, Аксуу²⁴, Күчөр²⁵ деген жайлар..., Анжиян²⁹, Нарын³⁰, Ысык-Көл³¹, Чүй³², Лепси³³, Кара-Курум³⁴, Эртиш³⁵, Сары-Арка³⁶, Булгар³⁷, Жөнгөргөчө³⁸, аяк жагы Орол тоолоруна³⁹ чейин...

– *өлкөлөрдүн аталыштары*: [1]. Түркүстан...¹⁰,

[7]. Кытай өкүматы⁶⁰, [10]. Мангулие⁷⁰.

– *диний түшүнүк жана терминдердин эпикалык стилде колдонулушу*: [1]. Ансар², Аглан³, Акбар⁴... ан,⁶ азрети Мукаммед Мустапа саллалахуга лаху йахди васалам...⁷

– *негизги каармандын ата-тегинин санжырасы (ата, эне жана жери боюнча)*: [1]. ...түрүк элинен⁹ Түркүстан жеринен¹⁰, Каракан¹¹, Огузкандан¹² кийин¹³ Аланча кан уругунан¹⁴ Байгур¹⁵, Уйгур¹⁶ деген экен¹⁷. [2]. Уйгурдан¹⁸ Кашкар¹⁹, Жаркенд²⁰, Котон²¹, Көөнө-Турпан²², Үч-Турпан²³, Аксуу²⁴, Күчөр²⁵ деген жайлардагы элдерди уйгур²⁶ атар экен²⁷. [3]. Байгурдун тукуму²⁸ Анжиян²⁹, Нарын³⁰, Ысык-Көл³¹, Чүй³², Лепси³³, Кара-Курум³⁴, Эртиш³⁵, Сары-Арка³⁶, Булгар³⁷, Жөнгөргөчө³⁸, аяк жагы Орол тоолоруна³⁹ чейин таралган экен⁴⁰. [4]. Жана Байгур балдары⁴¹ Бабыркандан⁴² Түбөй⁴³, Түбөйдөн Көгөй⁴⁴, андан Ногой⁴⁵, Шыгай⁴⁶, Чыйыр⁴⁷ үч уул⁴⁸ болгон⁴⁹. [5]. Бул үч уулдун⁵⁰ дөөлөтү⁵¹ көлдөй толгон⁵². [6]. Ногойдон⁵³ төрт уул⁵⁴ болгон⁵⁵; Орозду⁵⁶, Үсөн⁵⁷, Бай⁵⁸, Жакып⁵⁹.

– *социалдык сыпат*: [5]. Бул үч уулдун⁵⁰ дөөлөтү⁵¹ көлдөй толгон⁵²... [11]. Өзү элүү жашка келген⁷⁸, эсепсиз бай болуп⁷⁹, салтанаты адамдан артык⁸⁰ болгон⁸¹.

– *үй-бүлө түзүлүшү*: [8]. Ошол Жакыптын⁶² Чыйыр⁶³ деген агасы өлгөн⁶⁴. [9]. Андан кийин⁶⁵ Жакып⁶⁶ Чыйырдын⁶⁷ Шакан⁶⁸ аттуу катынын алган⁶⁹. [10]. Жана да Мангулие⁷⁰ калкындан⁷¹ Бөйөндүн⁷² уулу Чайан⁷³ дегендин Бакдөөлөт⁷⁴ аттуу кызын алып⁷⁵, ошо эки катындан⁷⁶ бир баласы да болбогон⁷⁷.

– *эл аралык мамилелер*: [7]. Кытай өкүматы⁶⁰ буларды бөлүп кеткен⁶¹. [10]. ...Мангулие⁷⁰ калкындан⁷¹ Бөйөндүн⁷² уулу Чайан⁷³ дегендин Бакдөөлөт⁷⁴ аттуу кызын алып⁷⁵...

– *саясий дискурс*: [7]. Кытай өкүматы⁶⁰ буларды бөлүп кеткен⁶¹.

– *жаңы ысымга ээ болуу көрүнүшү*: [12]. Шакан⁸² аты калып калып⁸³, баштапкы эринин⁸⁴ аты менен Чыйыр⁸⁵ деп аталып кеткен⁸⁶. [13]. Чыйыр⁸⁷ деп гана айтылбастан⁸⁸, бара-бара Чыйырды⁸⁹ аталып кеткен⁹⁰.

– *баласыздык мотивинин эпикалык формулалары*: [10]. Жана да Мангулие⁷⁰ калкындан⁷¹ Бөйөндүн⁷² уулу Чайан⁷³ дегендин Бакдөөлөт⁷⁴ аттуу кызын алып⁷⁵, ошо эки катындан⁷⁶ бир баласы да болбогон⁷⁷. [14]. Алиги Жакып бай⁹¹ баласы жоктугуну⁹² арман кылып⁹³ ыйлап⁹⁴, шул төмөндеги сөздөрдү айткан⁹⁵.

Ушул эле кара сөз түрүндөгү башталгыч бөлүктүн *ономастикалык фону* да абдан кызыктуу. Жомоктун кийинки бөлүктөрүндө негизги роль ойной турган энчилүү аттардын адеп башта саналып айтылышына күбө болобуз. Мына ушунун өзүн да эпикалык стилдин бир өзгөчөлүгү катары эсептөөгө болот. Алсак:

– *эпикалык антропонимдер*: Мукаммед Мустапа...⁷, Каракан¹¹, Огузкандан¹², Аланча кан...¹⁴, Байгур¹⁵, Уйгур¹⁶, Бабыркандан⁴², Түбөй⁴³, Көгөй⁴⁴,

Ногой⁴⁵, Шыгай⁴⁶, Чыйыр⁴⁷, Орозду⁵⁶, Үсөн⁵⁷, Бай⁵⁸, Жакып⁵⁹, Чыйыр⁶³, Шакан⁶⁸, Бөйөндүн⁷², Чайан⁷³, Бакдөөлөт⁷⁴, Шакан⁸², Чыйырды⁸⁹.

– *эпикалык топонимдер*: Түркүстан жери...¹⁰, Кашкар¹⁹, Жаркенд²⁰, Котон²¹, Көөнө-Турпан²², Үч-Турпан²³, Аксуу²⁴, Күчөр²⁵, Анжиян²⁹, Нарын³⁰, Ысык-Көл³¹, Чүй³², Лепси³³, Кара-Курум³⁴, Эртиш³⁵, Сары-Арка³⁶, Булгар³⁷, Жөнгөр...³⁸, Орол тоолору³⁹.

– *эпикалык этнонимдер*: түрк⁹, уйгур²⁶.

Текстте стиль жаратуучу, тилдик этноменталдык кошумча мааниге ээ этиштердин колдонулушу да бул өзгөчө эпикалык тексттин жанрдык табиятын ачып турат. Мындай этиштерди тексттеги микроконтексттери менен кошо келтирүү алардын стилдик функциясын ачык көрүүгө жардам берет.

– *менталдык этиштер*: мурункулардан калган сөз⁵, ...деген экен¹⁷, ...атар экен²⁷, ...таралган экен⁴⁰, ...үч уул⁴⁸ болгон⁴⁹, ...көлдөй толгон⁵², ...төрт уул⁵⁴ болгон⁵⁵, ...буларды бөлүп кеткен⁶¹, ...деген агасы өлгөн⁶⁴, ...катынын алган⁶⁹, ...элүү жашка келген⁷⁸, ...эсепсиз бай болуп⁷⁹, ...адамдан артык⁸⁰ болгон⁸¹, ...аты калып калып⁸³, ...деп аталып кеткен⁸⁶, ...деп гана айтылбастан⁸⁸, ...аталып кеткен⁹⁰, ...арман кылып⁹³ ыйлап⁹⁴, ...төмөндеги сөздөрдү айткан⁹⁵. Дээрлик баардыгы, негизинен *чакчыл* жана *атоочтук* түрүндө колдонулган этиш сөздөр толугу менен *өткөн чакты* билдирип, ошонусу менен эпикалык стиль жаратуучу функцияга ээ.

Жыйынтыктай келсек, бардыгы болуп 141 (жүз кырк бир) гана лексеманын синтаксистик уюмунан келип чыккан 14 (он төрт) гана сүйлөмгө сыйдырылган ар түрдүү мазмундагы, этномаданий код касиетине ээ болгон маалыматтар өздөрүнүн жараткан логикалык, этномаданий, эстетикалык ассоциациялары менен угуучу/окуучунун кабылдоосуна өзгөчө таасир этип, анын билимин, ой чабытын байытып, улуттук, патриоттук, жарандык, инсандык ж.б. сезимдерин ойготуу күчүнө ээ. Мына ушул көп тармактуу таасир этүү күчүнө таянуу менен, эпикалык тексттин катардагы, жөнөкөй, мааниси бир жаңсыл, бир окуганда/укканда эле андагы маалыматтарды, таасирлерди толук алып бүтүүгө мүмкүн болгон вербалдык фактура-сы менен гана өлчөнүүчү феномен эмес экендигин айта алабыз. Жогоруда 16 (он алты) беренеге бөлүнүп берилген түшүнүк/концепттердин ар бири тек катмардуу, бир маанилүү лексика-семантикалык бирдиктер эмес. Алардын ар бири эпикалык тексттин элементи катары кулакка угулганда же көзгө көрүнгөндө өздөрүнүн лексикалык маанилери менен гана, бир жаңсыл, түз сызыктуу кабыл алынбайт, тескерисинче, кабылдоочунун ой чабытын, кыялдануусун анын билимине, кругозоруна жараша башка, өзү менен ассоциацияланган түшүнүктөрдү, элестөөлөрдү көздөй алып кетет. Мына ушул функционалдык белгиси менен эле, эпикалык тексттер, айрыкча «Манастын» тексти

табигий гипертекст болуп эсептелет.

«Манас» жомогунун текстти түз сызыктуу кабылданбайт, ал аны түзүп турган лексикалык, синтаксистик бирдиктердин түз маанилеринин суммасы эмес. Сөз, сөз айкашы, алардын түз жана өтмө маанилери, чакырган ассоциациялары, эгерде текст жандуу айтылып жаткан болсо, добуш, үндүн тембри, басым, интонация, кол жаңсоо, кыймыл-аракет, мимика ж.б. каражаттар эпикалык тексттин органикалык компоненттери болуп эсептелет. Ошондуктан, ал ассоциацияларга бай, көп катмардуу мазмунга ээ, ар түрдүү кабыл алууга жана түшүнүүгө/түшүндүрүүгө ачык. Мына ушулардын өзү эле «Манас» жомогунун гипертекст катары жаралгандыгынын жана анын гипертекст катары кабыл алына тургандыгынын, ал эми илимий изилдөөлөрдө анын гипертексттик табияты дайыма, сөзсүз эске алынышы керектигин далилдеп турат. «Манас» жомогунун текстине гипертекст катары кароонун өзү анын поэтикасын изилдөөнүн көөнөргөн методологиясын жаңы парадигмалар менен байытууну талап кылат.

Корутунду: табигий гипертекстти санариптик гипертекстке өткөрүүнүн зарылдыгы. Мына ушул айтылгандардын негизинде алгачкы бүтүм чыгара турган болсок, жомоктун ушул 14 (он төрт) сүйлөмдөн турган башталышы эпикалык маалыматтарды эң жыш камтыган бөлүкчө экендигине күбө болдук. Жомоктогу 22 (жыйырма эки) адам аты, 19 (он тогуз) жер аты, Манас баатырдын ата-теги жөнүндөгү айтымдар, Жакыптын үй-бүлө курушу жана баласыздыгы тууралуу эпикалык маалыматтар ушул кара сөз түрүндөгү кыскача текстке сыйдырылган. Эпикалык салттуу мотивдер, окуялар кыска, баяндоосуз констатацияланат. Маалыматтардын мындай концентрациясы, өткөн чак түрүндө айтылышы жомоктун буга чейинки «бөлүгүнүн» кыскача мазмуну сыяктуу кабыл алынат. Ушул эле жерде жомоктун негизги темасы жана мазмуну тууралуу ишареттер берилет. Эпикалык тексттин мына ушул бөлүгүн, анын кара сөз түрүндө экенине карабай, компьютердик технология чыга электе түзүлгөн фольклордук-эпикалык табигий гипертексттин мисалы катары көрсөтүүгө болот. Тексттеги ар бир колдонулган сөз өзүнүн лексикалык мааниси менен эле чектелип калбай, угуучунун (окурмандын) айтылып жаткан объектилер тууралуу түшүнүктөрүн жана элестетүүлөрүн, логикалык жана сезимдик ассоциацияларын, эмоцияларын жана баа берүүлөрүн жандандырып, эпикалык дүйнөнү кабылдоого, өздөштүрүүгө негиз түзүп берет. Мурдатан кабары бар угуучулардын эпикалык дүйнөнү таануусу дагы да тереңдейт, ал эми жаңыдан таанышып жаткан угуучулардын/окурмандардын көркөм эпикалык дүйнөнү кабылдоо жөндөмдөрү тарбияланат; эң бери болгондо, жомоктун мындан ары улантып айтыла турган бөлүмдөрүн туура кабыл алууга, түшүнүүгө

маалыматтык, эстетикалык даярдыктын алгачкы кадамы ташталган болот.

Учурдун өктөм талабы «Манас» жомогунун текстин санариптик мейкиндиктеги гипертекстке айландыруу болуп саналат. Чыгарманын текстинин өзү табигий гипертекст болгондуктан, электрондук талаада да эң бай, көп ачкычтуу, көп маалыматтарды бири-бирине тогоштурган, колдонуучулар үчүн кызыктуу жана пайдалуу булак, мүмкүнчүлүк боло тургандыгында шек жок. Жогоруда, 14 (он төрт) гана сүйлөмдөн турган тексттин түзүмүнө үнүлүп караганда ачык байкалгандай, «Манастын» текстиндеги эч кандай этномаданий тоскоолдорго баш ийбеген, чек ара тааныбаган ар кыл концепттер, ойлор, идеялар жомокту тез аранын ичинде адамзат салттуу маданиятынын кылда чокусуна алып чыгат. «Манастын» улуттук, жалпы түркологиялык гана эмес, жалпы адамзаттык мааниси ага кызыккандардын кеңири катмарына таанымал болот.

«Манастын» текстиндеги логикалык жана көркөм маалыматтар түз сызыктуу жайгаштырылган эмес. Ооба, жомоктун эч бир вариантында эпикалык маалыматтар «линейный» тартипте, логикалык чийин боюнча баяндалбайт – эпос, башка фольклордук жанрлардай эле, өзүнүн көркөм логикасына ээ. Ал, баарынан мурда, тексттеги ретардация ыкмасынын ишке ашырылуу жолдорунан ачык көрүнөт. Алсак, эпикалык кайталоонун бардык түрлөрүн буга мисал катары тартууга болот.

Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, биз бул бүтүмгө чыгарманын колубузга болгон вербалдык фактурасынын гана негизинде келип жатабыз. Жогоруда айтылгандай, эпикалык текстти түзгөн башка элементтердин синкреттик бүтүндүгү орун алган, фольклордук маңызы толук сакталган булактар жөнүндө, албетте, сөз башка. Андай эпикалык тексттердин гипертексттик касиети андан бетер ачык, терең жана таасирдүү болорунда шек жок. Анткени, вербалдык тексттердин негизги «курулуш материалы» болгон лексемалар, грамматика гана эмес, добуш, музыка, кыймыл, жаңсоо сыяктуу каражат жана факторлор тилдик каражаттар менен жуурулушуп, угуучунун кабылдоосуна өзгөчө, ар тараптуу таасир этет; ошону менен, эпикалык туундуну кабылдоо, түшүнүү, өздөштүрүү, көркөм ассоциацияларды жаратуу түз сызыктуу эмес, татаал багыттарда ишке ашырылган болот.

«Манастын» текстин *санариптик гипертекст* түрүндө жарыялоонун эң башкы талабы болуп, анын текстинин так жана ишенимдүү болушу эсептелет. Текстология илими, анын ичинен *фольклордук текстология* багыты али көз жара элек кыргыз филологиясында «Манастын» гипертекстин даярдоо маселеси жөнүндө сөз болушу азырынча мүмкүн эмес. Илимий текстологиялык текшерүүдөн өтпөгөн, такталбаган текстти санариптик талаага гипертекст

катары жайгаштыруу кыргыз улуттук маданиятынын чыныгы жүзүн атайылап жашыруу, ага карасанатайлык кылуу гана эмес, эпос жөнүндөгү дүйнөлүк ойдун өнүгүшүнө терс таасир этүү, аны адаштыруу, жалпы адамзатка жаңылыш маалымат берүү болуп саналат. Гипертекст идеясы тартуулаган мүмкүнчүлүктөр ачыла элек убактарда маалыматтардын дүйнөгө ылдам, кеңири таркалып кетишине тоскоолдор көп болуучу. Азыр ал тоскоолдордун дээрлик бардыгы алынып ташталды десе болот. Ошондуктан, «Манастын» гипертекстин даярдоочу адистерди: текстологдорду, булак таануучуларды, компьютердик техника адистерин, лексикограф жана лексикологдорду, анан, албетте илимдин жаңы методологиялык мүмкүнчүлүктөрү менен куралданган фольклорчулардын тобун тарбиялоо талап кылынат.

Адабияттар:

1. Bush V. As We May Think. // Atlantic Montly. – 1945, N.7.

– P. 101–108.

2. Nelson T.N. As we we will think in Online 72 // Proceedings of the International Conference on Online Interactive Computing. Uxbridge, UK: Online Computer Systems Ltd. 1983. – P. 439-454.
3. Кайыпов С. Т. «Манас» – кыргыз этномаданиятынын гипертексти (Биринчи макала: маселенин коюлушу) // Известия вузов Кыргызстана, № 6, 2022. – 307–512-б.
4. Ларионова Н. С. Гипертекст как модель современной культуры. – Авторф. дисс. ... канд. соц. наук. М., 2005. – 20 с.
5. Эпштейн В. Л. Гипертекст – новая парадигма информатики // Автоматика и Телемеханика. – 1991. № 11. – С. 3–16.
6. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча / Түз.: С. Мусаев. – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840-б.
7. Сагынбай Орозбаков. Манас // Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусу. «Манас» бөлүмү, инв. 201. – 151-б.
8. Кайыпов С.Т. «Манас» – гипертекст кыргызской этнокультуры (Статья первая: постановка вопроса). Известия ВУЗов Кыргызстана. 2022. №. 6. С. 335-340.